

The Explanation of Spiritual Education for Children (S4C) with an Emphasis on the Theoretical Foundations of Fundamental Transformation in the Formal Public Education System of Iran and Examining E-learning Opportunities and Challenges for it

■ Masoume Kiyani¹ ■ Maryam Pour-Jamshidi²

- **Objective:** The purpose of this study is to explain the concept of spiritual education for children(S4C) and its principles with an emphasis on the Theoretical Foundations of Fundamental Transformation in the Formal Public Education System of Iran, and exploring the opportunities and challenges of e-learning for it.
- **Research Method:** This is a qualitative research, and its statistical population consists of the document of Theoretical Foundations of Fundamental Transformation and all available texts and resources related to the concept of spirituality and spiritual education for children as well as e-learning. The statistical sample was selected through purposive means. Then, using the method of transcendental analysis, the concept of children's spiritual education according to the Theoretical Foundations of Fundamental Transformation was explained, and using Frankena's deductive model, three important principles of children's spiritual education related to its cognitive aspect were inferred and explained, and then, using descriptive-analytical method, the opportunities and challenges of e-learning in achieving the mentioned principles were discussed.
- **Results:** The results of the analysis showed that the spiritual education for children(S4C) focuses on the knowledge about Allah as the source of spirituality, nurturing the child's spirit and inclinations towards Allah, and the realization of a 'Purified life' in all aspects of the child's life. It was also clarified that the three important principles of children's spiritual education in its cognitive aspect are: the principle of cultivating correct thoughts and beliefs about Allah as the source of spirituality; developing the child's perspective on the beliefs and spiritual possibilities of his/ her religion and other traditions and religions; fostering the children's critical thinking. Furthermore, developing children's spiritual literacy through open sources, access to reference human resources with the least restrictions, and creating spiritual communities are some of the opportunities of e-learning for S4C. Also, empowerment of teachers and management of children's educational process, their need to have the necessary attitudes and communication skills in e-learning, the monitoring and guiding learners' participation, and understanding distance learning from children's viewpoint, and evaluating and guiding children towards self-direction are some of the major challenges of e-learning for S4C.
- **Conclusion:** Children should acquire the necessary spiritual literacy in the field of spiritual education based on the Theoretical Foundations of Fundamental Transformation so that they can act wisely and consciously about their spiritual orientation. In this regard, e-learning opportunities can be used to overcome its limitations and challenges for the spiritual education of children.

Keywords: spiritual education, children, educational principles, e-learning

- **Citation:** Masooma Kiani, Maryam Pour-Jamshidi.(2021). The Explanation of Spiritual Education for Children(S4C) with an Emphasis on the Theoretical Foundations of Fundamental Transformation in the Formal Public Education System of Iran and Examining E-learning Opportunities and Challenges for it, Applied Issues in Islamic education, 6(2):109-132.

Received: 2021/05/18

Accepted: 2021/07/01

1. **Corresponding Author:** An Assistant Professor of Philosophy of Education, Faculty of Humanities, Department of Educational Sciences, Bu Ali Sina University, Hamadan, Iran.

Email: m.kiyani@basu.ac.ir. 0000-0002-9134-2457

2. Assistant Professor of Educational Technology, Faculty of Humanities, Department of Educational Sciences, Bu Ali Sina University, Hamadan, Iran.

Email: m.pourjamshidi@basu.ac.ir. 0000-0002-2296-1836

Paper type:
Research paper

Abstract

تبیین تربیت معنوی برای کودکان با تأکید بر مبانی نظری تحول بنیادین در نظام تربیت رسمی عمومی ایران و بررسی فرصت‌ها و چالش‌های یادگیری الکترونیکی برای آن

■ معصومه کیانی* ■ مریم پورجمشیدی**

چکیده

- هدف: تبیین مفهوم و اصول تربیت معنوی برای کودکان با تأکید بر مبانی نظری تحول بنیادین در نظام تربیت رسمی عمومی ایران و بررسی فرصت‌ها و چالش‌های یادگیری الکترونیکی برای آن است.
- روش: روش پژوهش کیفی، و جامعه آماری آن سند مبانی نظری تحول بنیادین، متون و منابع موجود درباره مفهوم معنویت و تربیت معنوی برای کودکان و نیز یادگیری الکترونیکی است که نمونه آماری به صورت هدفمند انتخاب شد. با استفاده از روش تحلیل استعلایی، مفهوم تربیت معنوی برای کودکان طبق مبانی نظری تحول بنیادین تبیین، و سپس با استفاده از روش استنتاج قیاسی فرانکنا، سه اصل مهم تربیت معنوی کودکان که مربوط به وجه شناختی است، استنتاج و تشریح و سپس با روش توصیفی-تحلیلی به فرصت‌ها و چالش‌های یادگیری الکترونیکی در راستای تحقق اصول مذکور پرداخته شد.
- یافته‌ها: تربیت معنوی برای کودکان ناظر به شناخت خداوند به عنوان مرجع امر معنوی، پرورش روح و گرایش کودک به سوی او، و تحقق حیات طیبه در همه ابعاد زندگی کودک می‌باشد. سه اصل مهم تربیت معنوی برای کودکان در وجه شناختی شامل: پرورش اندیشه و اعتقادات صحیح درباره خداوند؛ توسعه چشم‌انداز کودک درباره اعتقادات و امکانات معنوی دین خود و سایر سنن و ادیان؛ و پرورش تفکر انتقادی کودکان به دست آمد.

□ تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۳/۰۵

□ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۴/۱۰

* نویسنده مسئول: استادیار گروه علوم تربیتی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران.

E-mail: m.kiyani@basu.ac.irm. 0000-0002-9134-2457

** استادیار گروه علوم تربیتی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران.

E-mail: m.pourjamshidi@basu.ac.m. 0000-0002-2296-1836

همچنین، توسعه سواد معنوی کودکان از طریق منابع باز، دسترسی به منابع انسانی مرجع و ایجاد اجتماعات معنوی، از فرصت‌های یادگیری الکترونیکی و نیز توانمندی معلمان و مدیریت فرایند تربیت کودکان، لزوم برخورداری آنها از نگرش‌ها و مهارت‌های ارتباطی لازم در امر آموزش الکترونیکی، نظارت و هدایت مشارکت کودکان و درک چشم‌انداز آنان در فضای آموزش الکترونیکی، و ارزشیابی و هدایت کودکان به سوی خودراهبری، از عمده‌ترین چالش‌های یادگیری الکترونیکی برای تربیت معنوی کودکان هستند.

● نتیجه‌گیری: کودکان باید در عرصه تربیت معنوی، سواد معنوی لازم را کسب تا بتوانند درباره جهت‌گیری معنوی خود خردمندان و آگاهانه اقدام کنند. برای این مهم می‌توان از فرصت‌های یادگیری الکترونیکی استفاده و در رفع محدودیت‌ها و چالش‌های این بستر برای تربیت معنوی کودکان اقدام نمود.

واژه کلیدی: تربیت معنوی، کودکان، اصول تربیتی، یادگیری الکترونیکی.

مقدمه

امروزه کودکان و جوانان ما با مسائلی و اتفاقاتی در جامعه و جهان روبه‌رو می‌شوند که انسان را به تفکر درباره معنا، ارزش و حقیقت‌گایی زندگی سوق می‌دهد و نمی‌توان آنها را صرفاً به حوزه اخلاق فروکاست. به‌عنوان مثال، می‌توان به وقایع و جنایت‌هایی مانند کودک‌کشی‌ها، شکنجه‌ها و کشتن انسان‌های بی‌گناه و غیره که از سوی داعش و با ادعای دیانت صورت می‌گیرد اشاره کرد. همچنین شواهدی نظیر جنایت انسانی درباره هیروشیما، هلوکاست و کوره‌های ادم سوزی، جنگ‌های جهانی اول و دوم و برخی آشفتگی‌ها در جوامع مختلف، از ناتوانی عقل بشر و اومانیسیم در نیل انسان به آرامش و رستگاری، و وجود خلأ معنوی در قلب عصر مدرن حکایت دارد. چنین مسائلی انسان‌ها و از جمله، کودکان را به نوعی سردرگمی و اضطراب درباره معنا، هدف و حقیقت‌گایی زندگی دچار کرده است (Wright, 2000: 10-13). علاوه بر این، امروز بازار فکری و فرهنگی کودکان مشحون از گزینه‌ها، مدل‌ها، سبک‌ها و گرایش‌هایی است که آنها را به سمت تعریف و قرائت خود از معنا، ارزش، و حقیقت‌گایی زندگی سوق می‌دهد مانند عرفان حلقه، اکتکار، شیطان پرستی، ایلیا رام‌الله و سایر عرفان‌های نوظهور دینی و غیردینی. این درحالی است که انقلاب ارتباطات و جهانی شدن، فضاها را مجازی و وسعت نشر اطلاعات نادرست و مبهم از یک سو، و غفلت مدارس از توجه به تربیت

معنوی کودکان و توانمندسازی آنان برای مواجهه آگاهانه و خردمندانه با جهت‌گیری معنوی خود از سوی دیگر، کودکان را بیش از هر زمان دیگری در وضعیتی بحرانی قرار داده است. از این‌رو، ضروری است که نهاد تعلیم و تربیت، پرورش کلیت کودک را مورد توجه قرار دهد و به کودکان کمک کند تا درباره جهت‌گیری معنوی خود با درایت و حسایت بیشتری عمل کنند. بر همین اساس، تربیت معنوی کودکان در کانون تحقیقات مختلف اندیشمندان تعلیم و تربیت قرار گرفته است.

درباره مفهوم تربیت معنوی برای کودکان دیدگاه‌های مختلفی وجود دارد؛ به‌عنوان مثال برخی اندیشمندان معتقدند که تربیت معنوی یکی از عناصر اصلی تربیت دینی، و ناظر به رویکردی عقلانی به محتوا و عبارات دینی در فرایند تربیت دینی است (Gellel, 2014: 65). همچنین برخی نویسندگان رویکرد سکولار یا انسان‌گرایانه به رشد معنوی را شکل رسمی تربیت معنوی معرفی می‌کنند (Watson, 2009: 824). به اعتقاد برخی دیگر رویکرد معنوی به تربیت، بسیاری از اصول و ارزش‌های تربیت پیشرفت‌گرا را دربرمی‌گیرد. (Ramsey (Watson, De Souza & Trousdale, 2014: 298) نیز بر عنصر تجربه زیسته و ارتباطات کودکان و درک انسانیت در امر تربیت معنوی کودکان تأکید می‌کند (Ramsey, 2014: 119-122).

با توجه به دیدگاه‌های فوق می‌توان اظهار نمود که تربیت معنوی برای کودکان، مفهومی ارزشی است و در جوامع مختلف و از منظر نویسندگان گوناگون، دارای مبانی فلسفی مختلف و تعاریف متفاوتی است (ر.ج. تحقیقاتی مانند Moberg, 2010; Wright, 2000: 7-14; Crawford & Rossiter, 2006).

همچنین، پرورش بعد معنوی متریبان ارتباط تنگاتنگی با سلامت و سعادت اقشار مختلف جامعه و از جمله کودکان دارد. بنابراین با توجه به اینکه هر جامعه‌ای متناسب با مبانی فلسفی، دینی و فرهنگی خود به تعریف تربیت معنوی کودکان اقدام می‌کند ارائه تعریفی از مفهوم تربیت معنوی برای کودکان با ابتناء بر مبانی فلسفی تعلیم و تربیت جمهوری اسلامی ایران امری ضروری است. برای این امر، مبانی نظری تحول بنیادین به‌عنوان پایگاه نظری تحقیق حاضر در نظر گرفته شد.

از سوی دیگر دنیای کنونی ما مملو از فناوری‌های دیجیتالی است که به ضرورت یک زندگی

موفق تبدیل شده‌اند؛ به‌ویژه برای کودکان امروز که بومیان عصر دیجیتال محسوب می‌شوند. در این شرایط، محیط‌های آموزشی کودکان نیز به واسطه تغییر و تحولات عصر ارتباطات و فناوری‌های دیجیتال دستخوش تغییرات مهمی شده و یادگیری الکترونیکی پیامد این تغییرات است (Gerasimova, Melamud, Tutaeva, Romanova & Zhenova, 2018). یادگیری الکترونیکی، محیط یادگیری است که در آن تعامل یادگیرنده با محتوا، سایر یادگیرندگان و با معلمان به‌واسطه فناوری اطلاعات و ارتباطات انجام می‌گیرد. (Negahban & Selvaraja, 2019) لذا یادگیری الکترونیکی که بر پایه فناوری‌های دیجیتال قرار دارد، بخشی لاینفک از یادگیری‌های کودکان امروز است. اگرچه فرایند جهانی شدن و انقلاب ارتباطات با عرضه انبوه منابع متنوع و گاه متعارض هویت‌ساز موجب بحران هویت در میان بسیاری از اقصای جامعه (خواجه نوری و پرنیان، ۱۳۹۴) و از جمله کودکان شده است و تحقیقات مختلف از پیامدهای منفی فضای مجازی نظیر؛ ترویج و عادی سازی خانواده‌های لجام گسیخته در مقابل ساختار خانواده، عادی سازی روابط غیراخلاقی و نامشروع، ترویج فرهنگ هم‌باشی به جای ازدواج، و انزوای اجتماع بر معناسازی کودکان و شکل‌گیری هویت‌ایشان حکایت دارد (شکوهی و اصغرزاده طالبی، ۱۳۹۶)، در مقابل، بستر یادگیری الکترونیکی به‌واسطه برخورداری از قابلیت‌های متنوع، به طراحان و برنامه‌ریزان این امکان را می‌دهد تا برای مخاطبان مختلف و طیف‌های سنی متفاوت، آموزش‌های با کیفیت‌تری را تدارک ببینند (نوراللهی، حکیم زاده، سراجی، نظرزاده زارع، ۱۳۹۲). براین اساس می‌توان اظهار نمود که این فناوری می‌تواند فضا و شرایطی را در اختیار معلمان و دست‌اندرکاران تعلیم و تربیت قرار دهد تا کودکان را جهت تشخیص، ارزیابی، و اتخاذ جهت‌گیری معنوی خردمندانه و آگاهانه و انتقادی توانمند سازند.

مبانی نظری و پیشینه پژوهش

پایگاه نظری این پژوهش به‌طور عمده، مبانی نظری تحول‌بنیادین در نظام تربیت رسمی‌عمومی جمهوری اسلامی ایران است. این سند ضمن تشریح و توضیح مبانی فلسفی، دینی و فرهنگی نظام تعلیم و تربیت رسمی‌عمومی جمهوری اسلامی ایران، به‌عنوان مبنایی برای تمامی سیاست‌گذاری‌ها، برنامه‌ریزی‌ها، و برنامه‌های راهبردی نظام

تعلیم و تربیت ایران محسوب می‌شود. در عین حال، این پژوهش به موازات بحث، از مبانی فلسفی دیدگاه برخی اندیشمندان مسلمان درباره مفهوم معنویت نیز بهره برده است. منظور از کودکان؛ طبق پیمان‌نامه حقوق کودک، دوره کودکی شامل افراد زیر هجده سال می‌شود اما در اینجا منظور از کودکان به‌طور عمده ناظر به دانش‌آموزان واجب‌التعلیم و منظور از تربیت، تربیت رسمی است.

درباره معنویت و تربیت معنوی برای کودکان و افراد جوان تحقیقات متعددی انجام شده است. بخشی از تحقیقات مذکور بر تبیین مفهوم تربیت معنوی از منظر اندیشمندان مسلمان و دلالت‌های تربیتی آن تمرکز دارند. از جمله این تحقیقات می‌توان به «بررسی مؤلفه‌های برنامه درسی تربیت معنوی در چارچوب سنت‌گرایی سید حسین نصر» (شمشیری، رحیمیان، و تجلی اردکانیان، ۱۳۹۸)؛ «معنویت برای کودکان در عرفان اسلامی با تکیه بر دیدگاه آیت‌الله شاه‌آبادی و امام خمینی(ره)» (داورنیا و پروینیان، ۱۳۹۷)؛ «بررسی مفهوم، اصول، و روش‌های تربیت معنوی از منظر علامه طباطبایی» (اشعری، باقری و حسینی، ۱۳۸۷) اشاره کرد. بخش دیگری از تحقیقات انجام شده ناظر به احصاء رویکردهای موجود درباره تربیت معنوی کودکان و تبیین نقاط قوت و ضعف آنهاست. از جمله این تحقیقات می‌توان به «تربیت معنوی در اندیشه‌های پست مدرن» (بناهان و فرازی، ۱۳۹۵)؛ «تبیین رویکردهای موجود درباره تربیت معنوی کودکان و نقد آن با تأکید بر آموزه‌های اسلامی» (کیانی، مهرمحمدی، صادقرزاده و نوذری، ۱۳۹۵) اشاره نمود. بخش دیگری از تحقیقات انجام شده در این حوزه، بر بررسی تأثیر مثبت معنویت و تربیت معنوی بر توانایی‌های مختلف متربیان تمرکز دارند. برای نمونه، می‌توان به تحقیقاتی مانند «اثر بخشی آموزش برنامه مبتنی بر معنویت و آموزه‌های اسلامی بر اضطراب و تاب‌آوری تحصیلی دانش‌آموزان» (رشیدزاده، ۱۳۹۹)؛ «اثر بخشی مفاهیم معنوی با محوریت مذهب بر امید کودکان» (امینی، قاسملو، و شریعتمدار، ۱۳۹۸) اشاره کرد. در زمینه یادگیری الکترونیکی و مهارت‌های تحصیلی و امکان‌پذیری آن برای اینگونه مهارت‌ها نیز پژوهش‌های بسیاری انجام شده است (قاسمی، فردانش، حاتمی و احمدی، ۱۳۹۷)؛ ساعدی و سعدی‌پور، ۱۳۹۶؛ مجلل، اسدزاده و نورانی، ۱۳۹۷). اما در مورد یادگیری الکترونیکی و تربیت معنوی برای کودکان پژوهش‌های اندکی صورت گرفته است؛ در پژوهش‌های (Lowe & Lowe, 2006; Hoffman, 2010; Hockridge, 2011; Jacobus Potgieter, 2015)

به ضرورت پرداختن به پرورش بعد معنوی یادگیرندگان در فضاهای مجازی اشاره شده است. نیز نتایج برخی از پژوهش‌ها مانند مطالعه (Hasanshahi, & Mazaheri, 2016) نشان‌دهنده تأثیر شبکه‌های اجتماعی مجازی بر بهبود معنویت دانشجویان است. در مجموع، پژوهش در زمینه تربیت معنوی و فضاهای الکترونیکی برای پرورش آن محدود و اندک است. از همین رو شناخت فرصت‌ها و چالش‌های یادگیری الکترونیکی برای تربیت معنوی کودکان در دنیای امروز که فناوری‌های الکترونیکی در عرصه آموزش و پرورش نفوذ چشمگیری پیدا کردند و موجب تغییر شکل آموزش و یادگیری به صورت الکترونیکی شدند، امری ضروری است و می‌تواند در برنامه‌ریزی جهت ایجاد بستر مناسب به منظور دستیابی به اهداف نظام‌های آموزشی به‌ویژه در بعد تربیت معنوی کودکان مؤثر باشد.

روش تحقیق

روش این پژوهش کیفی، و جامعه تحلیلی آن؛ سند مبانی نظری تحول بنیادین، و منابع موجود پیرامون مفهوم معنویت و تربیت معنوی برای کودکان و نیز یادگیری الکترونیک است که با توجه به هدف هر سؤال پژوهشی، این منابع به صورت هدفمند انتخاب و همزمان با فرایند جمع‌آوری اطلاعات، داده‌های حاصله به صورت عمیق و مستمر مطالعه و مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفتند. روش‌های مورد استفاده برای پاسخگویی به سؤالات پژوهش حاضر عبارتند از: روش توصیفی-تحلیلی، روش تحلیل استعلایی و الگوی اصلاح شده استنتاج قیاسی فرانکنا (باقری، ۱۳۸۹). به این صورت که، در راستای تبیین مفهوم تربیت معنوی برای کودکان با تأکید بر مبانی نظری تحول بنیادین، ابتدا با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی، مفهوم معنویت از دیدگاه اندیشمندان مسلمان، توصیف و منظور از آن در مبانی نظری تحول بنیادین تصریح گردید. سپس مبانی هستی‌شناسی، معرفت‌شناسی و ارزش‌شناسی ناظر بر ساختار مفهوم معنویت از سند مبانی نظری تحول بنیادین، شناسایی و در مرحله بعد، با تکیه بر مبانی به دست آمده، مفهوم تربیت معنوی برای کودکان استنباط شد (روش تحلیل استعلایی). در ادامه، با استفاده از الگوی استنتاج قیاسی فرانکنا، سه اصل مهم از اصول تربیت معنوی برای کودکان در وجه شناختی استنباط گردید. برای استنتاج یک اصل از هدف تربیتی، گزاره

واقع‌نگر به گزاره مربوط به هدف افزوده شد. بدین ترتیب، با استفاده از روش قیاسی، از این دو گزاره، یک اصل تربیتی استنتاج گردید. در بخش دوم مقاله نیز با استفاده از روش توصیفی - تحلیلی برخی از فرصت و چالش‌های یادگیری الکترونیکی برای تربیت معنوی کودکان بیان گردید.

یافته‌ها

یافته‌های پژوهش بر دو محور اصلی استوار است. محور نخست، به تبیین مفهوم معنویت و تربیت معنوی برای کودکان و اصول تربیتی آن با تکیه بر مبانی نظری تحول بنیادین در نظام تربیت رسمی عمومی ایران، و محور دوم، به بررسی فرصت‌ها و چالش‌های یادگیری الکترونیکی برای تربیت معنوی کودکان اختصاص دارد.

■ محور نخست:

● **تبیین مفهوم معنویت از منظر اندیشمندان مسلمان و مبانی نظری تحول بنیادین**
از آنجایی که در مبانی نظری تحول بنیادین به چیستی مفهوم معنویت و تربیت معنوی برای کودکان اشاره‌ای نشده است ابتدا با استفاده از دیدگاه اندیشمندان مسلمان، مفهوم معنویت روشن گردید. سپس با توجه به مفهوم به‌دست آمده، مفهوم معنویت در مبانی نظری تحول بنیادین تصریح، و در ادامه، جهت تبیین مفهوم تربیت معنوی کودکان اقدام شد.

شهید مطهری در بررسی مفهوم آزادی معنوی و تمایز آن از آزادی اجتماعی، با تکیه بر دیدگاه قرآن، معنویت را شناخت خدا و ماوراء طبیعت و ایمان به آن می‌داند و انسان را شایسته‌ترین آیت و دروازه برای پرداختن به معنویت و ایمان به غیب و ملکوت معرفی می‌کند (مطهری، مجموعه آثار، ج ۲۳: ۴۶۱).

ملاصدرا نیز محورهای اصلی معنویت را ارتباط با خدا و عالم ملکوت و «باور به غیب» می‌داند (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۳ ب: ۵۶؛ همو، ۱۳۶۰ الف: ۲۷؛ نقل از رجبی، ۱۳۹۶). از منظر امام خمینی (ره) نیز معنویت در طیفی از باورهای معنوی، ارزش‌ها و رفتارهای معنوی قابل توصیف است. باورهای معنوی، باورهایی هستند که به‌طور عمده ریشه در فطرت انسان دارند و ناظر به؛ اعتقاد به از خدا بودن و به‌سوی او بازگشتن، بودن در محضر خدا، و اعتصام به اسلام به‌عنوان تنها مسیر صحیح معنویت و ولایت هستند.

ارزش‌های معنوی نیز همان ارزش‌های اسلامی مانند؛ ایمان به خدا، اخلاص، جهاد اکبر، تقوا، شجاعت، استقامت، ایثار و دفاع از اسلام است. رفتارهای معنوی نیز عبارتند از رفتارهایی نظیر؛ عمل به تکالیف شرعی همچون عبادات، جلب رضای خدا با خدمت به هموعان، رعایت حقوق دیگران، که افراد معنوی معمولاً در قبال خداوند، خود، دیگران و طبیعت انجام می‌دهند (الوندی، ۱۳۹۳).

(Bagheri Noparast, 2013) نیز اظهار می‌دارد: علامت معنویت، معنایی متعالی است که به معنای مادی محدود به زمان و مکان، فرو کاسته نمی‌شود؛ امر معنوی، اینجا و اکنون را تعالی می‌دهد و شبیه یک وجود متعالی است. طبیعتاً این موجود متعالی در اسلام، خداوند است. پس، یک معنای متعالی مرتبط با خدا در معنویت مورد نظر است. طبق مبانی نظری تحول بنیادین نیز غایت، نتیجه و هدف کلی تربیت عبارت است از: تحقق آگاهانه و اختیاری مراتب حیات طیبه در همه ابعاد و با تکیه بر نظام معیار دینی (= اسلام) (مبانی نظری تحول بنیادین، ۱۳۹۰: ۱۵۳-۱۵۰). با توجه به این هدف باید تعریف مفهوم تربیت معنوی برای کودکان و بالتبع، مفهوم معنویت را در حدود و قلمرو دین اسلام جستجو نمود. همان‌طور که یافته‌های تحقیقات مختلف نشان می‌دهد معنویت از منظر اسلام ناظر به معنایی در ارتباط با خدای تعالی، باور به غیب و عالم باطن، باور به رشد و بالندگی انسان بر مبنای تنظیم زندگی حول ارتباط با آن وجود متعالی و درک حضور دائمی او در هستی است (غباری بناب، سلیمی، سلیمانی و نوری مقدم، ۱۳۸۶؛ منصورنژاد، ۱۳۸۸: ۲۵؛ نقل از ترک‌زاده و راضی، ۱۳۹۶؛ رودساز و بیشه، ۱۳۹۲).

بنابراین می‌توان اظهار نمود معنویت از منظر اندیشمندان مسلمان عبارت است از شناخت خداوند و قرب به او. این مفهوم در سند تحول بنیادین ناظر به مفهوم «قرب الی الله» است. قرب الی الله عبارت است از: «رابطه‌ای حقیقی بین خدا و انسان؛ به گونه‌ای که روح انسان در اثر درک، باور و اعمالی خاص، رابطه‌ای وجودی و آزادانه با خدای متعال برقرار و به‌طور مداوم آن را تشدید می‌کند و در نتیجه‌ی ایجاد چنین ارتباطی مراتب کمال را در وجود خویش محقق می‌سازد. این ارتباط، واقعیتی تکوینی، ولی حصول آن امری اکتسابی و اختیاری است. البته این ارتباط وجودی با خداوند امری دارای مراتب و درجات است که می‌تواند به‌طور مداوم تشدید شود یا تنزل یابد». نیل آدمیان به قرب الی الله، مستلزم تحقق اختیاری نوعی زندگی شایسته انسان بر اساس نظام معیار دینی است که

«حیات طیبه» نام دارد (مبانی نظری تحول بنیادین، ۱۳۹۰: ۱۲۰).

مفهوم «قرب الی‌الله» مفهومی بزرگتر از دین است زیرا هم در بستر دین و هم خارج از بستر دین موضوعیت دارد. مفهوم قرب الی‌الله، چند وجهی و دارای مراتب مختلف است. از این رو، صرفاً مختص دین‌داران نیست و می‌تواند مراتبی داشته باشد که غیردین‌داران را نیز شامل شود. معنویت در مرتبه‌ای که شامل افراد غیردین‌دار نیز می‌شود ناظر به معانی و ارزش‌هایی است که فرد در ارتباط با خود و مواجهه با اجتماع، فرهنگ و محیط پیرامون شناسایی می‌کند و می‌سازد. این سطح از معنویت را می‌توان معنویت پیش‌سازینی نامید که چارچوب نظام معیار دینی نیز آن‌ها را تأیید می‌کند (یا با آن‌ها منافاتی ندارد). (کیانی، مهرمحمدی، صادق‌زاده، و نوذری، ۱۳۹۴: ۲۵۰-۲۴۹). از طرفی، هر فرد دین‌داری ضرورتاً یک فرد معنوی نیست زیرا برخی افراد دین‌دار، ظاهرگرا هستند و از سطح احکام و ظاهر دین فراتر نمی‌روند. معنویت در این سطح، معنویت دینی نامیده می‌شود و به افراد [دین‌دار] کمک می‌کند تا یک دین‌دار معنوی باشند. در عین حال، سطح دیگری از معنویت وجود دارد که ناظر به جستجو و شناخت معنی، ارزش و حقیقت غایی زندگی است. این امور فارغ از بستر یک دین خاص مطرح و بررسی می‌شوند (همان: ۲۵۱-۲۵۰).

● مفهوم تربیت معنوی برای کودکان با تأکید بر مبانی نظری تحول بنیادین در نظام

تربیت رسمی و عمومی

به منظور تبیین مفهوم تربیت معنوی برای کودکان، با تکیه بر روش فرارونده، ابتدا طبق ساختار مفهوم معنویت در سند مبانی نظری تحول بنیادین، مبانی هستی‌شناسی، معرفت‌شناسی و ارزش‌شناسی این مفهوم تصریح و سپس مفهوم مذکور استنباط گردید. بر اساس ساختار مفهوم معنویت (قرب الی‌الله)، مفهوم معنویت به لحاظ هستی‌شناختی با یک امر قدسی در ارتباط است. بنابراین در میان مبانی هستی‌شناختی مبانی نظری تحول بنیادین، باید به آن مواردی از مبانی هستی‌شناسی رجوع کرد که به خداوند، به‌عنوان مبدأ و منشأ، حقیقت و غایت جهان هستی می‌پردازد. مهم‌ترین این مبانی عبارتند از: خداوند مبدأ و منشأ جهان و یگانه مالک، مدبر و رب حقیقی همه موجودات عالم است؛ آفرینش جهان هستی غایتمند و خداوند غایت همه موجودات است (مبانی نظری تحول بنیادین، ۱۳۹۰: ۵۲-۵۰).

نیز ساختار مفهوم معنویت به لحاظ انسان‌شناختی ناظر به بعد روحانی انسان و وجود فطرت در اوست. برخی از مهم‌ترین این مبانی در اینجا عبارتند از: تشکیل وجود انسان از دو بعد جسم و روح؛ اصالت روح به‌عنوان حقیقت وجود انسان؛ برخورداری انسان از فطرت الهی؛ برخورداری از آزادی و قدرت اختیار (مبانی نظری تحول بنیادین، ۱۳۹۰: ۷۸-۷۹ و ۶۵-۵۷).

طبق ساختار مفهوم معنویت، به لحاظ معرفت‌شناختی نیز باید به آن مواردی از مبانی معرفت‌شناسی مبانی نظری تحول بنیادین رجوع کرد که ناظر به صحت تصور ما درباره وجود خداوند و شناخت اوست. در واقع مواضع معرفت‌شناختی مختلف دارای معیارهای مختلفی برای شناخت صحیح مرجع امر معنوی است. مهم‌ترین مبانی مذکور در سند مبانی نظری تحول بنیادین عبارتند از: اکتشافی بودن علم، مطابقت علم با واقع، تناظر سطوح مختلف علم با سطوح مختلف واقعیت، ثبات علم [به لحاظ ویژگی علم با نظر به معلوم] است (مبانی نظری تحول بنیادین، ۱۳۹۰: ۸۶-۷۸)، لذا دارای جنبه رئالیستی است. بر این اساس، یک خدای واقعی وجود دارد که دارای صفاتی واقعی و قابل شناخت است. با اینحال ممکن است شناخت فرد از خداوند، ناقص یا ناصحیح باشد که با استفاده از این مبنا قادر به تعالی این شناخت یا اصلاح آن می‌شود.

نیز با توجه به این نکته که مفهوم معنویت، ناظر به مفهوم قرب الی‌الله است و آن نیز با مفهوم حیات طیبه دو روی یک سکه را تشکیل می‌دهند (Bagheri Noparast, 2013) می‌توان اظهار نمود که به لحاظ ارزش‌شناختی ناظر به مبنای «تحقق حیات طیبه در همه ابعاد و شئون» می‌باشد؛ حیات طیبه وضع مطلوب زندگی بشر بر اساس نظام معیار ربوبی است که با انتخاب و التزام آگاهانه و اختیاری این نظام معیار در همین زندگی دنیایی و در جهت تعالی آن، از سوی خداوند به انسان اعطا می‌شود و تحقق آن باعث دستیابی به غایت اصیل زندگی آدمی یعنی قرب الی‌الله خواهد شد. حیات طیبه، مفهومی یک‌پارچه و کلی است که همه ابعاد فردی و اجتماعی زندگی انسان را دربرمی‌گیرد و شئون گوناگونی دارد که در ارتباط و تعامل با همدیگر و با محوریت شأن اعتقادی، عبادی و اخلاقی، آن را محقق می‌سازند؛ تأسی به اولیای الهی و تولا و اطاعت از آن‌ها و دشمنی با دشمنان راه خدا و اولیای خداوند، تنها راه تحقق کامل حیات طیبه در مسیر قرب الی‌الله است (مبانی نظری تحول بنیادین در نظام تربیت رسمی عمومی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۹۰: ۹۹-۹۰).

بر اساس مبانی به‌دست آمده می‌توان هدف کلی تربیت معنوی کودکان را قرب الی‌الله در همه ابعاد و شئون حیات کودک و اهداف جزئی را: (۱) کشف حقیقت وجود خداوند؛ (۲) گسترش شناخت صحیح درباره خداوند؛ (۳) تقویت گرایش کودک به‌سوی او؛ (۴) پرورش روح کودک جهت تسهیل و تسریع حرکت در مسیر قرب الی‌الله؛ (۵) تحقق آگاهانه و اختیاری حیات طیبه در همه ابعاد و شئون زندگی کودک در نظر گرفت. بنابراین بر اساس اهداف مذکور، تربیت معنوی برای کودکان در وجه شناختی، کودک را به‌سوی کشف حقیقت درباره وجود خداوند به‌عنوان مرجع امر معنوی و گسترش شناخت صحیح درباره او؛ و در وجه گرایشی، کودک را به سمت برقراری ارتباط عاطفی با خداوند و گسترش محبت نسبت به او؛ و در وجه عملی نیز کودک را به‌سوی اراده و عمل در همه ساحت‌ها جهت تحقق حیات طیبه در سطوح متناسب سوق می‌دهد.

● اصول تربیت معنوی برای کودکان

در این بخش به استنتاج سه اصل مهم از اصول تربیت معنوی برای کودکان در وجه شناختی تمرکز می‌شود چراکه هسته اصلی این اصول ناظر به کسب معرفت صحیح و توسعه آن است و نیز یادگیری الکترونیکی، بستری است که در آن اطلاعات و منابع براحتی در دسترس قرار می‌گیرند، و امکان تعامل اعضا و آشنایی با دیدگاه‌های مختلف و نقادی آنها نسبت به شرایط حضوری، با سهولت بیشتری همراه است فلذا امکان تحقق بیشتری دارند. این اصول عبارتند از: الف) پرورش‌اندیشه و اعتقادات صحیح درباره خداوند؛ ب) توسعه چشم‌انداز کودک درباره اعتقادات و امکانات معنوی سایر سنن و چشم‌اندازها؛ و ج) پرورش تفکر انتقادی.

الف) اصل پرورش‌اندیشه و اعتقادات صحیح درباره خداوند:

معنا یا اعتقاداتی که برای فرد در ارتباط با خداوند حاصل می‌شود ممکن است ناقص یا خطا باشد. از این‌رو لزوم کسب بینش صحیح درباره خداوند و کسب معنای صحیح و اعتقاد راسخ و محکم درباره او امری ضروری است. به اعتقاد (باقری، ۱۳۹۰: ۶۹) پیدا شدن عقاید (درباره خداوند) در فرد باید به‌صورتی انجام شود که وی آن‌ها را فهمیده باشد و با روشن‌بینی نسبت به آن‌ها متقاعد شده باشد. با نظر به همین نکته، گفته می‌شود که عقاید، تحقیقی است، نه تقلیدی. در این راستا (محمدتقی جعفری، ۱۳۶۰: ۴۰-۳۹) نیز بر این نکته تأکید دارد که هیچ

انسانی نمی‌تواند ادعای برخورداری از «حیات معقول» نماید مگر اینکه از هویت، اصول و ارزش‌های حیات خویش آگاه بوده باشد که این حیات معقول بدون آگاهی قابل تحقق نمی‌باشد و مسلم است که این آگاهی محصولی از تکاپوهای فکری و عقلانی در شناخت هویت و اصول و ارزش‌های حیات انسانی است. این ویژگی (لزوم آگاهی به حیات) «آنچنانکه هست» و «آنچنانکه باید باشد» مفاد آن آیه قرآنی است که می‌گوید: «...لیهلك من هلك عن بينه و يحيى من حى عن بينه...»^۱ تا کسی که هلاک می‌شود و زندگی او تباه می‌گردد مستند به دلیل روشن باشد و کسی که زندگی می‌کند، زندگی‌اش مستند به دلیل روشن باشد. مطابق این آیه شریفه، آن انسان که نتواند آگاهی به حیات داشته باشد و نتواند شایستگی حیات خود را در هر موقعیتی که قرار می‌گیرد با دلیل روشن اثبات نماید، زندگی او حیات معقول نبوده بلکه پدیده‌ای ناآگاه و در مجرای قوانین طبیعت و زورگوئی‌ها و زورآزمائی‌های هم‌نوعان ناآگاه خود تسلیم محض است. بر اساس این توضیح، باید کودکان را به‌سوی کسب بینش صحیح درباره خداوند و زدودن ذهن آنها از تصورات ناقص و خطا هدایت کرد.

ب) اصل توسعه چشم‌انداز کودک درباره اعتقادات و امکانات معنوی سایر سنن و چشم‌اندازها

کسب بینش صحیح درباره معنا، ارزش و حقیقت‌گایی در سایر سنن و چشم‌اندازها، به کودک کمک می‌کند تا دیدگاهش وسعت یابد و نسبت به اعتقاداتی که در این خصوص اتخاذ می‌کند با آگاهی و بصیرت بیشتر اقدام نماید. چنانچه تربی از دیدگاه سایر ادیان و چشم‌اندازها بی‌اطلاع باشد و دایره شناخت او صرفاً به یک مسیر و یک جهان‌بینی خاص محدود گردد، دچار نوعی خطای شناختی ناشی از ندیدن سایر ابعاد، کوتاه‌بینی، تعصب، جزمیت یا تزلزل و بی‌ثباتی در پایبندی به اعتقادات خود می‌شود. کودک با آگاهی از امکانات معنوی سایر سنن و چشم‌اندازها، قادر به ارزیابی ارزش‌های حیات خود در میان سنن مختلف و اقدام به گزینش و طرد می‌شود. به اعتقاد رایت مدارس باید با ماهیت بحث‌انگیز معنویت مواجه شوند تا اینکه آن را پنهان یا از آن فرار کنند و گزینه‌های معنوی

متعدد باید در قالب طیفی از ادعاهای مربوط به حقیقت غایی بررسی شوند. وی هشدار می‌دهد که اگر مواجهه ما با هر یک از ادعاهای مذکور، فکورانه، آگاهانه و انتقادی نباشد در معرض خطر بنیادگرایی قرار می‌گیریم (Wright, 2000: 34-35). این اقدام دربردارنده دلالت‌هایی برای حیات معنوی کودکان است زیرا به آنان کمک می‌کند درباره جهت‌گیری معنوی خود با درایت، بصیرت و حساسیت بیشتری عمل کنند.

در مجموع، می‌توان اصل اول و دوم را ذیل اصل کلی پرورش سواد معنوی کودکان صورت‌بندی نمود. با این توضیح که، سواد معنوی به کودکان کمک می‌کند که هم درک آنها درباره معنا، هدف، ارزش و حقیقت غایی زندگی از منظر دین خود و نیز سایر ادیان، سنن، و عرفان‌های نوظهور توسعه یابد و هم از این طریق، زمینه پرورش تفکر نقاد در آنها نسبت به ادعاهای متنوع درباره معانی، ارزش‌ها و حقایق غایی زندگی فراهم شود (با اقتباس از Wright, 2000: 114). در این رابطه، آنچه مشخص است اینکه سواد معنوی بسیار تحت تأثیر سواد اطلاعاتی و ارتباطی است. گسترش فناوری‌های اطلاعات و ارتباطات و پیوند آنها با تعلیم و تربیت افراد، امکان و فرصتی برای مبارزه با نادانی و دوری از جهل فراهم ساخته و زمینه‌ی درک واقعیت و ارتقای اندیشه و فکر افراد را ایجاد نموده است.

ج) اصل پرورش تفکر انتقادی

در عرصه معنویت به‌طور خاص، قابلیت اندیشه‌ورزی و تفکر انتقادی بسیار مهم و حیاتی است زیرا معنویت، ناگزیر در عقاید مربوط به وجودهای مقدس در جهان درگیر می‌شود. از این‌رو، متریبان باید از عقاید توهمی و غلط آگاه باشند. این امر، نیازمند رویکرد انتقادی کودکان نسبت به اعتقادات، معانی، اهداف، ارزش‌ها و حقایق غایی مطرح شده در فرهنگ‌شان می‌باشد. از منظر رایت نیز معضل تربیت معنوی معاصر، شکست آن در مواجهه انتقادی با ابهام معنویت است و عمده‌ترین خطرهایی که تربیت معنوی را تهدید می‌کنند عبارتند از: ضد عقل‌گرایی، فردگرایی، ذهن‌گرایی، احساس‌گرایی. لذا کودکان باید از قدرت نقد سازنده برخوردار باشند تا بتوانند سنت معنوی خود را در میان دیگر فرهنگ‌ها و سنت‌های معنوی ارزیابی نمایند و جهت‌گیری معنوی خردمندان‌های داشته باشند (Wright, 2000: 93-133).

در متون اسلامی نیز بر لزوم نگاه انتقادی نسبت به عقاید مورد تأکید شده است. به عنوان مثال، در سوره لقمان (آیات ۱۳-۱۵) متذکر می‌شود که از پیروی کورکورانه از والدین و پذیرش عقاید مشرکانه آنان برحذر باشید. بر اساس آیات فوق، معلم باید کودکان را به سوی قابلیت تفکر انتقادی نسبت به عقاید موجود در فرهنگ راهنمایی و از تقلید کورکورانه و پذیرش عقاید شرک‌آلود و نادرست نهی کند.

■ محور دوم:

● فرصت‌های یادگیری الکترونیکی برای تربیت معنوی کودکان

فرصت‌های یادگیری الکترونیکی برای تربیت معنوی کودکان به منظور تحقق اصول تربیت معنوی را می‌توان در موارد زیر برشمرد:

◆ رشد و افزایش سواد معنوی از طریق منابع باز

بستر یادگیری الکترونیکی با برخورداری از قابلیت بارگزاری منابع به‌ویژه منابع باز، می‌تواند مجموعه‌ای از اسناد معتبر و مناسب برای دوره‌های سنی مخاطب را در اختیار قرار دهد که امکان سفارشی کردن این بسترها متناسب با نیاز کودکان در راستای تحقق اهداف تربیتی نیز امکان‌پذیر است. این منابع متن باز با ویژگی فرامتنی و فرارسانه‌ای فرصت بررسی ارزش‌ها و حقیقت‌غایی زندگی طبق دین اسلام، اعتقادات و شناخت خداوند به‌عنوان مرجع امر معنوی و نیز جستجو در مورد ابهامات و سؤالات در حوزه مسائل معنوی را می‌دهد که شاید در غیر از بستر یادگیری الکترونیکی به این شکل فراهم نباشد. در همین رابطه برخی محققان (eate Y & (Rea, 2020; Jacobus Potgieter, 2015) معتقدند می‌توان بینش و درک معنوی کودکان را از طریق اتصال به منابع مختلف در حوزه مسائل معنوی افزایش داد. آنها همچنین بر این باورند که بستر یادگیری الکترونیکی در مقایسه با بسترهای سنتی که معلم در آن مهمترین منبع شناخت کودک است، فرصت بیشتری برای رسیدن به شناخت همه جانبه برای کودکان فراهم می‌آورد. پژوهش (Ben, Brad, John, Peter, 2018; Potgieter, 2015) نیز تأییدکننده این فرصت یادگیری الکترونیکی برای تربیت معنوی کودکان از طریق امکانات یادگیری الکترونیکی به‌ویژه منابع باز است. همچنین از طریق ایجاد موک‌ها که اشاره به دوره‌های آموزشی آنلاین دارد، می‌توان فرصتی را برای کودکان فراهم

کرد تا آنها بتوانند به‌طور رایگان از هر نقطه‌ای در دوره‌هایی که با اهداف تربیت معنوی تشکیل می‌شود شرکت کنند. در این راستا موک‌ها را می‌توان در دو شیوه برای افزایش سواد و بینش معنوی کودکان طراحی نمود؛ در شیوه اول مانند یک مربی، کودک را در مسیر مشخصی هدایت می‌کند و در شیوه دوم آن را به‌گونه‌ای می‌توان طراحی کرد که هدایت بخشی کمتری داشته باشد و محتواها در اختیار کودکان قرارگیرد تا آنها از طریق جستجو و تعامل برای کسب بینش به تلاش و جستجو واداشته شوند. به‌علاوه، منابع باز در قالب‌های مختلف محتوایی مانند فیلم، متن، صوت، کلیپ به مربیان و معلمان تربیتی فرصت می‌دهد که به شکلی جذاب، مهیج و متناسب با سطح شناختی کودکان، ذهن آنها را درباره مسائل مختلف مربوط به حوزه تربیت معنوی به چالش فراخوانند و محتوا را به شکل مختصر و جذاب به آنها ارائه دهند. به‌طور مثال موشن گرافی‌های مختلف می‌تواند فلسفه‌ی اعمال دینی را از زوایای مختلف ارائه و آنرا از حالت انتزاعی برای کودکان عصر امروز که اصطلاحاً کودکان ساندویچی محسوب می‌شوند، خارج نماید.

◆ دسترسی به منابع انسانی مرجع با کمترین محدودیت

با توجه به تأکید برنامه‌های تربیت معنوی کودکان بر تدارک برنامه‌ها و فرصت‌هایی جهت ظهور ایمان شخصی، بلوغ عاطفی، و صداقت، برخی از ابزارها و برنامه‌های موجود در بستر یادگیری الکترونیکی، فرصت‌های مناسبی برای کسب دانش، افزایش قدرت شناخت و تحلیل، برقراری روابط اجتماعی و پرورش حس همدلی فراهم می‌کند (اعظمی و عطاران، ۱۳۹۰). بدین ترتیب، زمینه برای شکل‌گیری یادگیری همدلانه در بستر یادگیری الکترونیکی نیز فراهم می‌شود؛ چرا که فرصت‌های روابط آنلاین مشترک به‌عنوان مؤلفه مهم شکل‌گیری تربیت معنوی در بستر یادگیری الکترونیکی بیان شده است (Association of Theological Schools, 2005: 181). در بستر یادگیری الکترونیکی می‌توان با استفاده از نرم‌افزارهای ناهمزمان مانند ویکی^۱، لینکدین^۲،

و نیز محیط‌های یادگیری همزمان مانند لایومتینگ^۱، وایز^۲، کولبوریت^۳ امکان گفتگو با افراد معتبر و مرجع برای بحث در مورد معانی، اهداف، ارزش‌ها، عقاید، حقیقت‌غایی را برای کودکان فراهم ساخت. این ابزارها به دلیل داشتن امکان ارائه و گفتگوی چهره به چهره، رأی و نظر دادن و طرح سؤال و پاسخدهی ضمن برقراری تعامل مطلوب می‌توانند گفتگو با کمترین پیامد منفی برای اعضا را فراهم نمایند (کرامتی، ۱۳۹۶). در این فضا کودکان در صورت تمایل، با مخفی‌سازی هویت خود از طریق این ابزارهای ارتباطی می‌توانند آزادانه به بیان مسائل و دغدغه‌های دینی و معنوی خود بپردازند بدون اینکه مورد توبیخ مستقیم قرار گیرند و از طرفی، به معلمان نیز کمک می‌کند تا نوع نگاه کودکان و مسائل و مشکلات آنان را در خصوص مسائل دینی و معنوی بهتر درک نماید و برای هدایت و راهبری آن‌ها نیز چاره‌اندیشی کنند.

◆ تشکیل اجتماعات معنوی

با توجه به قابلیت‌های متعدد بسترهای یادگیری الکترونیکی برای تشکیل اجتماعات مجازی^۴ (پورجمشیدی، فردانش، نوروزی، ۱۳۹۳)، این امکان فرصتی است برای اینکه کودکان بتوانند به راحتی با هزینه‌اندک با هم‌تایان خود از هر منطقه، با وجود تفاوت در اعتقادات دینی و مذهبی، به‌صورت همدلانه برای کشف حقیقت درباره مرجع امر معنوی و چگونگی شناخت آن تلاش کنند و به بحث و نقد دیدگاه‌های مختلف در خصوص معانی فرهنگی، ارزش‌ها و حقیقت‌غایی زندگی بپردازند. همانگونه که در حال حاضر بستر یادگیری الکترونیکی امکان کار کردن افراد دنیا بر روی پروژه‌های علوم تجربی را فراهم آورده است، می‌توان از قابلیت‌های این بستر برای پروژه‌های معنوی با هدف تحقق اهداف تربیتی استفاده نمود. چنین مشارکت‌های گروهی می‌تواند در درک بهتر و عمیق‌تر مسائل معنوی کودکان راه‌گشا باشد. فرانسیس بیکن فیلسوف معروف

1. Live Meeting

2. Wized

3. Colaborate

۴. گروه یا شبکه‌ای از افراد که از طریق ابزارهای اینترنتی با یکدیگر به‌صورت مستمر ارتباط و مشارک دارند تا عقاید، ارزش‌ها و دانش خود را با یکدیگر جهت دستیابی به اهداف یادگیری به اشتراک بگذارند.

(به نقل از مومنی‌راد و سعیدپور، ۱۳۹۹) در همین راستا معتقد است افرادی که با هم سنخیت دارند و با یکدیگر وارد گفتگوهای معنادار می‌شوند، می‌توانند به عینی شدن افکار هم کمک کنند و به فهمی عمیق‌تر در مورد موضوع برسند. به اعتقاد برخی محققان، اجتماعات یادگیری مجازی فرصت رشد تفکر انتزاعی را برای افراد فراهم می‌سازد (Simard, 2021; Gokhale & Machina, 2018). نتایج پژوهش‌های متعدد مانند حبیب‌زاده (۱۳۹۷)، حریری و باقرنژاد (۱۳۹۱) نیز حاکی از ارتباط مثبت بین استفاده از اینترنت و تقویت کارکردهای شناختی، فراشناختی نظیر تفکر خلاق و تفکر نقاد است. بر همین اساس چنین بستری می‌تواند به کودکان جهت درک ابعاد معنوی زندگی که ماهیت انتزاعی دارد کمک نماید.

● چالش‌های یادگیری الکترونیکی برای تربیت معنوی کودکان

راهبری و مدیریت معلم، و ارزشیابی دو مورد از چالش‌های مهم در این زمینه هستند که در ادامه به بررسی این موارد پرداخته می‌شود:

◆ توانمندی مربیان و مدیریت فرایند تربیت کودکان

تربیت معنوی کودکان در بستر یادگیری الکترونیکی به معلمان و مربیانی نیاز دارد که علاوه بر تسلط نظری و تجربه کافی به لحاظ علمی درباره تنوع، ابهام و پیچیدگی معنویت و تربیت معنوی، قادر به بهره‌گیری از روش‌های برقراری تعامل با همه کودکان و تشویق آنان به مشارکت و گفتگو؛ راهبردهای ایجاد حس حضور؛ ایجاد جو مطمئن و صمیمی؛ دادن فرصت عادلانه در تعامل و بازخورد؛ مدیریت تعاملات؛ مهارت استفاده از ابزارهای ارتباطی؛ و مهارت در انتخاب اطلاعات و محتواهای معتبر و مستند در حوزه مسائل مربوط به ابعاد مختلف تربیت معنوی و گاه تولید محتوای الکترونیکی مناسب باشد که سطح این توانمندی در مربیان از چالش‌های یادگیری الکترونیکی برای تربیت معنوی کودکان است.

همچنین، برخورداری کودکان از سواد اطلاعاتی کافی به‌منظور مهارت در بهره‌گیری از اطلاعات از جمله پیش‌نیازهای استفاده از بستر یادگیری

الکترونیکی در فرایند تربیت معنوی آنها است. سواد اطلاعاتی وسیله‌ای است برای توانمندسازی فردی در مهارت تحلیل و اتخاذ تصمیمات محققانه و یا استقلال در جستجوی حقیقت (میرحسینی و شعبانی، ۱۳۹۴). بنابراین استفاده از بستر یادگیری الکترونیکی برای توسعه تربیت معنوی کودکان تا حدی در گرو سواد اطلاعاتی و رسانه‌ای آنها است، برای اینکه بتوانند سره از ناسره و درست از نادرست را تشخیص دهند و بتوانند تحلیل و نقد درستی در خصوص موضوعاتی که منجر به توسعه تربیت معنوی آنها می‌شود، داشته باشند.

به اعتقاد (Bajzlay) معلم باید یادگیری از دور را از نقطه نظر فراگیران درک کند (نقل از زمانی و مدنی، ۱۳۹۰). یکی از مهم‌ترین عوامل در دستیابی به چنین محیطی وجود معلم کاردانی است که توانایی تفهیم انتظارات و احترام به سبک‌ها و استعدادهای مختلف یادگیری فراگیران، بهره‌گیری از رویکردهای یادگیری مشارکتی و حل مسأله (زمانی و مدنی، ۱۳۹۰)، توانمندی شناسایی ایده‌ها و مفاهیم ارزشمند، ایجاد نظم مفهومی، سازماندهی فعالیت‌های یادگیری، هدایت مباحثه، معرفی منابع اطلاعاتی متعدد، تشخیص باورهای نادرست و مداخله به‌هنگام را داشته باشد. اگر معلمان فرایند تربیت معنوی را با کمک ابزارهای الکترونیکی و راهبردهای مناسب نتوانند به‌خوبی هدایت کنند بدین معنا که قادر به استفاده از ابزارها برای انواع بازخوردهای تأملی، توضیحی و انگیزشی به کودکان و راهبردهای فعال‌سازی یادگیرنده (که در حوزه تربیت معنوی حائز اهمیت است)؛ نباشند، نه تنها کودکان به هدف موردنظر دست نمی‌یابند بلکه دچار بی‌علاقگی نسبت به موضوع می‌شوند. در این صورت، نهاد تربیت، فرصت لازم را برای کمک به کودک جهت اتخاذ جهت‌گیری معنوی فکورانه، حساس و فعال نسبت به اهداف، ارزش‌ها و حقیقت‌غایی زندگی و چگونگی ارتباط با آنها را از دست می‌دهد.

یادگیری و مشارکت فعال فراگیران هنگام پرداختن به مسائل معنوی در بستر یادگیری الکترونیکی نیازمند نظارت و راهبری مربیان توانمندی است که به فراگیران کمک کند تا به واسطه تعیین اهداف مشترک، تحقیق و جستجوی مشترک، تلاش برای یادگیری و تصمیم‌گیری مشارکتی به سطوح عمیق‌تری از

دانش و آگاهی دست یابند. در چنین محیطی، صلاحیت داشتن معلم ناظر به نظارت او بر مشارکت‌ها و فعالیت‌های فراگیران به صورت نامحسوس و مداخله به موقع به نحوی که، یادگیرنده حدود موضوع مورد بحث را تشخیص دهد، و از ایجاد بحث‌های نامرتبط، پراکنده و غیردقیق جلوگیری شود از جمله چالش‌های امروز مربیان است. چنانچه معلمان با مداخله و هدایت به موقع فعالیت‌های یادگیری کودکان را مدیریت نکنند، محیطی فاقد نظم و آشفته شکل می‌گیرد که در آن بحث‌ها پراکنده، غیردقیق و نامرتبط خواهد بود. در صورت ایجاد چنین فضا و شرایطی در بستر فضای مجازی یاددهی - یادگیری، فرایند تربیت فرایند تربیت معنوی کودکان عقیم می‌ماند.

◆ ارزشیابی

یکی از عوامل مهم در توسعه و بقای یادگیری الکترونیکی، ارزیابی کیفیت برنامه آموزشی از طریق ارتقای کیفی راهبردهای نظارت و ارزشیابی برنامه است. برخی از مصادیق اصول مذکور عبارتند از: تشریح اهداف توسط مربی، بررسی دقیق محتوای دوره، چگونگی طراحی یک «محیط ارائه» خوب، هزینه‌های دسترسی، بررسی میزان تعاملی که دوره ارائه می‌کند، بررسی و تعیین میزان صحت فعالیت‌های سنجش برای اندازه‌گیری اهداف آشکار و نهان دوره، تعیین میزان حمایت فراگیران و میزان تحقق پیامدها (زارعی زوارکی، سلیمانی ازندریانی و درتاج، ۱۳۸۹). بر اساس اصول و شیوه‌های فوق‌الذکر در ارزشیابی فراگیران در بستر یادگیری الکترونیکی، مربیان در فرایند تربیت معنوی کودکان باید فعالیت مؤلفه‌های مختلف تشکیل دهنده ساختار یادگیری الکترونیکی را به نحوی منسجم مورد توجه قرار دهند و به گونه‌ای اقدام نمایند که آنان را در نهایت به سوی خودراهبری در امر یادگیری هدایت کنند. چنانچه مربیان در ارزشیابی تربیت معنوی کودکان، به نکات فوق، توجه لازم را ایفا نکنند آنها را یا به سوی سطحی‌نگری و یادگیری‌های سطحی و مشارکت‌اندک سوق می‌دهند و یا با این طرز تلقی، که معلمان صرفاً به بروندادهای نهایی توجه می‌کنند و سایر مؤلفه‌ها را نادیده می‌گیرند، دچار فقدان انگیزه برای مشارکت و نیل به یادگیری عمیق می‌شوند.

بحث و نتیجه گیری

هدف این تحقیق، تبیین مفهوم و اصول تربیت معنوی برای کودکان با تأکید بر مبانی نظری تحول بنیادین در نظام تربیت رسمی عمومی ایران و بررسی فرصت‌ها و چالش‌های یادگیری الکترونیکی برای آن است.

طبق مبانی نظری تحول بنیادین می‌توان اظهار نمود که، مفهوم تربیت معنوی برای کودکان به لحاظ هستی‌شناختی، ناظر به جستجوی حقیقت درباره وجود خداوند به‌عنوان مبدأ و منشأ، حقیقت و غایت هستی؛ و متناظر با بعد انسان‌شناختی، ناظر به پرورش روح کودک جهت تسهیل و تسریع حرکت کودک در مسیر قرب الی‌الله، و تقویت گرایش او به خداوند؛ در بعد معرفت‌شناختی، ناظر به گسترش شناخت صحیح درباره خداوند؛ و متناظر با بعد ارزش‌شناختی، ناظر به تحقق آگاهانه و اختیاری حیات طیبه در همه ابعاد و شئون زندگی کودک می‌باشد. همچنین سه اصل مهم تربیت معنوی کودکان در وجه شناختی شامل: (الف) اصل پرورش‌اندیشه و اعتقادات صحیح درباره خداوند به‌عنوان مرجع امر معنوی، (ب) توسعه چشم‌انداز کودک درباره اعتقادات و امکانات معنوی دین خود و سایر سنن و چشم‌اندازها، و (ج) پرورش تفکر انتقادی است.

مطابق با اصول مذکور، کودکان هم نسبت به جهت‌گیری معنوی خود که با آن به مدرسه آمده‌اند (یعنی دین اسلام)، آگاهی و بصیرت لازم را کسب و درباره معانی، ارزش‌ها، اهداف، و باورهای دینی خود نسبت به خداوند شناخت لازم را کسب و هم نسبت به ادعاهای مربوط به معانی، ارزش‌ها، حقیقت‌غایی زندگی و اعتقادات پیرامون آن‌ها در سایر سنن، ادیان و عرفان‌های نوظهور آگاهی لازم را به‌دست می‌آورند (اصل پرورش سواد معنوی کودکان). درعین‌حال، با تکیه بر اصل تفکر انتقادی و توانمندسازی کودکان جهت نقد و ارزیابی ادعاهای مربوط به ارزش‌ها و حقیقت‌غایی زندگی و برخورد فعال و حساس با ماهیت بحث‌انگیز معنویت، کودکان قادر به ارزیابی امکانات معنوی دین اسلام در میان سایر سنن، ادیان و چشم‌اندازها می‌شوند (اصل پرورش تفکر انتقادی). این اصول به کودکان کمک می‌کند تا درباره هویت، اصول و ارزش‌های حیات معنوی خویش آگاه، و عقلانیت حیات معنوی خود را بیش از پیش درک نمایند. نیز روشن شد که، رشد و افزایش سواد معنوی کودکان، دسترسی به منابع انسانی مرجع با کمترین محدودیت، و تشکیل اجتماعات معنوی، از مهم‌ترین فرصت‌های

یادگیری الکترونیکی برای تربیت معنوی کودکان؛ و توانمندی معلم و مدیریت فرایند تربیت کودکان، و نیز ارزشیابی از مهم‌ترین چالش‌های یادگیری الکترونیکی برای یادگیری معنوی به‌شمار می‌روند.

پیشنهادها:

- شناسایی و معرفی منابع متن باز در حوزه تربیت معنوی از طریق دروس مرتبط
- تهیه و تولید محتواهای الکترونیکی در حوزه تربیت معنوی و انتشار آن با استفاده از ابزارهای ارتباطی در پلتفرم‌های الکترونیکی.
- تحقیق درباره اصول و روش‌های تربیت معنوی کودکان در سه وجه شناختی، گرایشی و عمل با تأکید بر مبانی نظری تحول بنیادین.
- تحقیق درباره چگونگی تدارک شرایط لازم برای ارزشیابی وجوه گرایشی و عملی تربیت معنوی کودکان در بستر یادگیری الکترونیکی.

تشکر و قدردانی

از تمام صاحب‌نظران و پژوهشگرانی که دیدگاه‌ها و نتایج پژوهش‌های آنها
ما را در انجام این پژوهش یاری نمود، کمال تشکر را داریم.

- قرآن کریم، ترجمه محی‌الدین مهدی الهی قمش‌های.
- اشعری، زهره؛ باقری، خسرو؛ و حسینی، افضل السادات. (۱۳۸۷). بررسی مفهوم، اصول و روش‌های تربیت معنوی از دیدگاه علامه طباطبایی (پایان نامه دوره کارشناسی ارشد، منتشر نشده) دانشکده علوم تربیتی و روان‌شناسی دانشگاه تهران، ایران.
- اعظمی، بهارک، و عطاران، محمد. (۱۳۹۰). کاوشی پدیدارشناسانه در تجربه تعامل یادگیرندگان در دانشگاه مجازی. *مجله دانشگاهی یادگیری الکترونیکی*، ۲(۲): ۱-۱۰.
- الوندی، محمد جواد. (۱۳۹۳). طراحی الگوی مفهومی معنویت از دید حضرت امام خمینی (ره) با توجه به توصیه‌های معنوی ایشان به دست‌اندرکاران دفاع مقدس. *فصلنامه مطالعات راهبردی بسیج*، ۱۷(۶۳): ۲۵-۵.
- امینی، آرزو؛ قاسملو، مریم؛ و شریعتمدار، آسیا. (۱۳۹۸). اثربخشی آموزش مفاهیم معنوی با محوریت مذهب بر امید کودکان. *فصلنامه مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی*، ۴(۴): ۳۶-۷.
- باقری، خسرو. (۱۳۸۹). *درآمدی بر فلسفه تعلیم و جمهوری اسلامی ایران؛ اهداف، مبانی و اصول*. جلد اول، چاپ دوم. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- باقری، خسرو. (۱۳۹۰). *تعلیم و تربیت اسلامی*. تهران: دبیرخانه هیأت حمایت از کرسی‌های نظریه‌پردازی، نقد و مناظره، ۱-۲۹۲.
- بناهان، مریم؛ و فرازی، عباس. (۱۳۹۶). تربیت معنوی در اندیشه‌های پست مدرن. *فصلنامه علمی‌اندیشه‌های نوین تربیتی*، ۱۳(۳): ۱۲۲-۸۹.
- پورجمشیدی، مریم؛ فردانش، هاشم؛ و نوروزی، داریوش. (۱۳۹۳). بررسی عوامل مؤثر بر تعامل دانشجو و استاد در محیط آموزش مبتنی بر وب در دوره‌های مبتنی بر وب. *نشریه راهبردهای آموزش در علوم پزشکی*، ۷(۲۳): ۵۰-۴۱.
- ترک‌زاده، جعفر، و راضی، الهام. (۱۳۹۶). تأملی بر معنویت محیط کاری از منظر رویکرد اسلامی و غربی: کاربرد در رفتار سازمانی. *دوفصلنامه اسلام و مدیریت*، ۱۶(۱): ۱۷۴-۱۴۹.
- جعفری، محمد تقی. (۱۳۶۰). *حیات معقول*. نشر اسراء.
- حبیب‌زاده، اصحاب. (۱۳۹۷). رابطه میزان و نوع استفاده از اینترنت با توانایی‌های شناختی و تفکر انتقادی دانشجویان. *آموزش در علوم انتظامی*، ۲۳(۲۵): ۱۲-۲۲.
- حیرری، نجلا، و باقری نژاد، زهره. (۱۳۹۱). تحلیل رابطه انگیزش و تفکر انتقادی با کوشش اینترنتی ارادی؛ مطالعه موردی: دانشجویان دانشکده بهداشت دانشگاه علوم پزشکی و خدمات بهداشتی درمانی مازندران. *فصلنامه علوم و فناوری اطلاعات ایران*، ۲۷(۴): ۸۲۲-۸۰۱.
- خواججه نوری، بیژن، و پرنیان، لیلا. (۱۳۹۴). مطالعه رابطه جهانی شدن فرهنگی و هویت اجتماعی (مطالعه موردی: زنان شهر کرمانشاه). *مجله جامعه‌شناسی کاربردی*، ۲۶(۵۷): ۸۴-۶۵.
- داورنیا، مریم، و پروینیان، مژگان. (۱۳۹۷). معنویت برای کودکان با تکیه بر آراء آیت‌الله شاه‌آبادی (س) و امام خمینی (ره). *دوفصلنامه فلسفه و کودک*، ۱(۱۵): ۱۷-۱۰۲-۸۵.
- رشیدزاده، عبدالله. (۱۳۹۹). اثربخشی آموزش برنامه مبتنی بر معنویت و آموزه‌های اسلامی بر اضطراب و تاب‌آوری تحصیلی دانش آموزان. *فصلنامه مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی*، ۵(۱): ۳۴-۷.
- رجبی، ابودر. (۱۳۹۶). بررسی نقش شریعت در معنویت دینی از منظر ملاصدرا. *فصلنامه‌اندیشه نوین دینی*، ۱۳(۵۰): ۶۴-۴۵.
- رودساز، حبیب، و بیسه، مجید. (۱۳۹۲). نقش معنویت اسلامی در بروز رفتار شهروندی سازمانی. *فصلنامه علمی‌مدیریت منابع در نیروی انتظامی*، ۱۳۹۲(۴): ۱۰۴-۸۱.
- زارعی زوراک، اسماعیل؛ سلیمانی زنده‌رانی، حسین؛ و درتاج، فریبا. (۱۳۸۹). ارزشیابی مراکز یادگیری سازمان آموزش و پرورش استثنایی شهر تهران از نظر کارشناسان. *فصلنامه پژوهش در نظام‌های آموزشی*، ۴(۹): ۸۳-۶۹.
- زمانی، بی بی عشرت، و مدنی، سید احمد. (۱۳۹۰). راهبردهای افزایش کارایی و اثربخشی اساتید در آموزش‌های مجازی. *مجله دانشگاهی یادگیری الکترونیکی*، ۳(۲): ۵۰-۳۹.
- ساعدی، نرگس، و سعیدی‌پور، اسماعیل. (۱۳۹۶). تأثیر یادگیری الکترونیکی بر مهارت‌های ارتباطی دانشجویان. *فصلنامه فن‌آوری اطلاعات و ارتباطات در علوم تربیتی*، ۸(۴): ۱۲۹-۱۱۱.

- شکوهی، صفورا، و اصغرزاده طالبی، صفری. (۱۳۹۶). تأثیر فضای مجازی بر تربیت دینی کودکان. *فصلنامه بین‌المللی میان رشته‌های و بین‌الادیانی pure life* ۵(۱۶): ۲۳-۱۱.
- شمشیری، بابک؛ رحیمیان، سعید؛ و تجلی اردکانی، حسین علی. (۱۳۹۸). بررسی برخی مؤلفه‌های برنامه درسی تربیت معنوی در چارچوب سنت‌گرایی سیدحسین نصر. *مجله پژوهشنامه برنامه درسی*، ۹(۱۷): ۳۵۵-۳۲۰
- قاسمی، مریم؛ فردانش، هاشم؛ حاتمی، جواد؛ و احمدی، سلیمان. (۱۳۹۷). ارزیابی سیستم یادگیری الکترونیکی آموزش پزشکی (مطالعه موردی دانشکده آموزش پزشکی شهید بهشتی). *نشریه راهبردهای آموزش در علوم پزشکی*، ۱۱(۴): ۵۲-۴۰.
- کرامتی، انسی. (۱۳۹۶). تربیت دینی در فضای مجازی: فرصتها و تهدیدها. *فصلنامه مطالعات اسلامی در حوزه دین و زندگی*، ۶(۱۷): ۳۳-۵۸.
- کیانی، معصومه؛ مهرمحمدی، محمود؛ صادق‌زاده قمصری، علیرضا؛ و نوذری، محمود. (۱۳۹۵). تبیین رویکردهای موجود درباره تربیت معنوی کودکان و نقد آنها با تأکید بر آموزه‌های اسلامی. *فصلنامه تعلیم و تربیت*، ۳۲(۶۴): ۳۰-۹.
- غباری بناب، باقر؛ سلیمی، محمد؛ سلیمانی، لیلیا؛ و نوری مقدم، ثنا. (۱۳۸۶). *هوش معنوی. نشریه‌اندیشه نوین دینی*، ۳(۱۰): ۱۴۷-۱۲۵.
- مجله محمدعلی؛ اسدزاده، سبینا؛ و نورانی، اختر. (۱۳۹۷). بررسی تأثیر سواد اطلاعاتی معلمان بر یادگیری مبتنی بر وب دانش‌آموزان دوره ابتدایی شهرستان مراغه. *فصلنامه فن‌آوری اطلاعات و ارتباطات در علوم تربیتی*، ۸(۳): ۱۶۹-۱۶۹.
- مطهری، مرتضی. (۱۳۸۵). *مجموعه آثار*، ج. ۲۳، انتشارات صدرا.
- مومنی راد، اکبر، و سعیدپور، مرضیه. (۱۳۹۹). *طراحی اجتماع یادگیری*، تهران: انتشارات ساکو
- میرحسینی، زهره؛ شعبانی، احمد. (۱۳۹۴). مبانی و روش‌های آموزش سواد اطلاعاتی. تهران: انتشارات سمت
- نوراللهی، سعید؛ حکیم زاده، رضوان؛ سراجی، فرهاد؛ و نظرزاده زارع، محسن. (۱۳۹۲). ارزیابی دوره‌های آموزش الکترونیکی دانشکده مجازی علوم حدیث با توجه به معیارهای کیفیت در آموزش الکترونیکی. *مجله ارزیابی دوره‌های آموزش الکترونیکی*، ۲(۲): ۱۲-۱.

REFERENCES

- Association of Theological Schools. (2005). General institutional standards. Retrieved April 27, 2009, from <http://www.ats.edu/accrediting/standards/05GeneralStandards.pdf>
- Bagheri Noparast., Kh. (2013). Physical and spiritual education within the framework of pure life. *International Journal of Children's Spirituality*, 18(1), 46-61.
- Ben, F., Brad., W., III., John.H., & Peter.J, R. (2018). Describing Spiritual Growth in an Online Religious Education Course. *Journal of Research on Christian Education*, 27(1): 56-75.
- Crawford, M. Rossiter, G. (2006). *Reasons for living: education and young people's search for meaning, identity, and spirituality; a handbook*. Victoria: Camber well, ACER Press.
- Gerasimova, V.G.; Melamud, M.R.; Tutaeva, D.R.; Romanova, Y.D.; Zhenova, N.A. (2018). The Adoption of E-Learning Technology at the Faculty of Distance Learning of Plekhanov Russian University of Economics. *Journal of Social Studies Education Research*. 9(2), 172-188.
- Gellel, A. M. (2014). An Emerging Approach to Spiritual Development Through Religious Education in Maltese Schools. In J. Watson & et al (Eds.), *Global perspectives on spirituality and education*, pp. 58-71. Routledge.
- Gokhale, A., Machina, K. (2018). Guided Online Group Discussion Enhances Student Critical Thinking Skills. *International Journal on E-Learning*, 17(2). 157-173
- Hasanshahi, M., & Amidi Mazaheri., M. (2016). The Effects of Education on Spirituality through Virtual Social Media on the Spiritual Well-Being of the Public Health Students of Isfahan University of Medical Sciences. *J Community Based Nurs Midwifery*. 4(2): 168-175.

- Hockridge, D.(2011). What's the Problem? Spiritual Formation in Distance and Online Theological Education. *International Journal of Christianity & Education*. 54(1): 25-38.
- Hoffman, S.(2010). Teaching the humanities online, Routledge, New York.
- Jacobus Potgieter, F.(2015). Towards a Sprituality of Open Distance Learning. *Journal for Open and Distance Learning Practice*. 37(2):64-78. DOI:10.25159/0256-8853/58
- Lowe, S.D., & Lowe, M.E.(2006). Spiritual Formation in Theological Distance Education: An Ecosystems Model. Spiritual Formation in Theological Distance Education: An Ecosystems Model. *Christian Education Journal*. Series 3, 7(1): 85-102.
- Moberg, D. O.(2010). Spirituality research: measuring the immeasurable? Perspective on science and christian faith. *Journal of Religious Education*, 62(2): 99-114.
- Negahban MB, Selvaraja A.(2019). The Application of Interactive and Intelligent Web in E-Learning. *Interdisciplinary Journal of Virtual Learning in Medical Sciences*. 10(4): 74-77.
- Ramsey, A. E.(2006). Poor in spirit? The child's world, the curriculum and spirituality. In A. Thatcher(Ed.), *spirituality and education*, 111- 123. Springer.
- Rea, A., & Yeates, N.(2020). Open Sourcing the Pedagogy to Activate the Learning Process. *International Journal of Information and Communication Technology Education*. 16(2): 1- 17.
- Simard, D.A. *Facilitation strategies and the acquisition of higher order thinking skills in online learning communities: A study of theory development*. Ph.D. thesis, Capella University. Retrieved May 15, 2021 from <https://www.learntechlib.org/p/129510/>
- Watson, J.(2009). Responding to difference: Spiritual development and the search for truth. In M. De Souza & et al.(Eds.), *International handbook of education for spirituality, care and wellbeing*(pp. 821-839). Springer.
- Wright, A.(2000). *Spirituality & education*. London: Rutledge.
- Watson, J., De Souza, M & Trousdale, A.(2014). Global perspectives and contexts for spirituality in education. In J. Watson & et al.(Eds.), *Global perspectives on spirituality and education*(pp. 294-315). Rutledge.